

Μόνικα Παπά, Δρ., Εκπαιδευτικός:

**Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ:
Ο ΕΘΝΟΠΟΛΙΤΗΣ ΚΑΙ Ο ΕΥΡΩΠΟΛΙΤΗΣ:**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ:

«Ο Έλληνας εθνοπολίτης και ο ευρωπαίος μεταπλάθει τη σκέψη του μέσα από τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό, χωρίς να απεμπολεί τον αξιακό του κώδικα. Ιδιαίτερα οι Έλληνες πολίτες διατηρούν αλώβητες της αξίες της γλώσσας, της ιστορίας και του πολιτισμού τους και δεν ενοφθαλμίζουν στοιχεία που αντίκεινται στις διαχρονικές αξίες του ελληνικού πολιτισμού.»

Η σύζευξη των αξιών της Ενωμένης Ευρώπης με τις αντίστοιχες αξίες των Κυβερνήσεων αποτελεί ένα πρόβλημα σε εξέλιξη και συνεχή επιστημονική αναζήτηση. Η προτεραιότητα φυσικά ανήκει στο κάθε κράτος μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που σύμφωνα με τις συνταγματικές επιταγές του έχει καθήκον, να προετοιμάσει τους μελλοντικούς **εθνοπολίτες και ταυτόχρονα ευρωπαίους**. Αυτό σημαίνει, ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση προτείνει διαδικασίες, αλλά αφήνει την ευθύνη στα εκπαιδευτικά συστήματα των επιμέρους κρατών. Σημαντικό θεωρείται, να παράσχει η Ευρωπαϊκή Ένωση, μέσα από τα κράτη – μέλη την αναγκαία επιμόρφωση στους εκπαιδευτικούς, ώστε να βοηθήσουν τους μαθητές στην οικοδόμηση νέων δεξιοτήτων, για να καταστούν αποτελεσματικότεροι, όταν ενταχθούν στο κοινωνικό σύνολο. **Φυσικά οι στόχοι αυτοί είναι μεν ευκαταίοι, αλλά για να γίνουν και εφικτοί, χρειάζεται να ενισχυθούν οι εκπαιδευτικοί, με καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και εργασίας, με την φροντίδα που το κράτος υποχρεούται να τους παράσχει, ώστε να ανταποκριθούν στις προσδοκίες της χώρας τους και στην Ενωμένη Ευρώπη:**¹ «Ποιος, όμως, θέλει να γίνει δάσκαλος ή καθηγητής όταν οι οικονομικές και κοινωνικές απολαβές είναι πολύ χαμηλότερες από πάρα πολλά άλλα επαγγέλματα; Ποιος επιθυμεί να πάει σε ένα απομακρυσμένο ή υποβαθμισμένο μέρος;», πρόκειται για ένα πρόβλημα, που απασχολεί όλες τις χώρες – μέλη και εξηγεί σε έναν μεγάλο βαθμό τη μείωση του συνολικού αριθμού των εκπαιδευτικών στην Κοινότητα – μόνες εξαιρέσεις αποτελούν η χώρα μας, οι εκπαιδευτικοί της οποίας αυξήθηκαν κατά 60% στη δεκαετία 1975-85, και η Πορτογαλία –, καθώς και το γεγονός ότι το επάγγελμα του εκπαιδευτικού προτιμάται πλέον περισσότερο από τις γυναίκες, το εισόδημα των οποίων είθισται να λειτουργεί συμπληρωματικά στον οικογενειακό προϋπολογισμό. Θα χρειαστούν επομένως ειδικές δράσεις και συνεχείς παρεμβάσεις **για την κατάρτιση του εκπαιδευτικού δυναμικού**, ώστε να υλοποιηθούν οι στόχοι της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τέτοιες περιπτώσεις αναφέρονται μεταξύ των άλλων και στα προγράμματα **ERASMUS, LINGUA, EUROTECHNET**, το **PETRA** καθώς και το **TEMPUS**. Για την Ευρωπαϊκή διάσταση στην εκπαίδευση χρειάζεται αποδοχή ορισμένων αξιών, που μεταθέτουν τους στόχους από το «εγώ» στο «εμείς».² «Η αποτελεσματική προώθηση, όμως, της ευρωπαϊκής διάστασης μέσα στα σχολεία, ώστε να σταματήσει η διάκριση «εμείς και η Κοινότητα» και να γίνουν συνείδηση στους μαθητές οι ευρωπαϊκοί θεσμοί που αφορούν την καθημερινή μας ζωή, απαιτεί την παράλληλη ανάπτυξη τριών δραστηριοτήτων.» Η διαδικασία αυτή ενισχύεται όχι με ξεχωριστά μαθήματα για την ΕΟΚ, αλλά με αναφορά στην ευρωπαϊκή κουλτούρα, στην ιστορία, τη γεωγραφία και γενικά στις παραδόσεις της. Ακόμα είναι καλό οι εκπαιδευτικοί, να γνωρίσουν και να επισκεφτούν τις άλλες χώρες, ώστε να αποκτήσουν βιώματα, όχι μόνο από την πνευματική ηγεσία και τους διανοούμενους που είναι πάνω κάτω οι ίδιοι, αλλά και από τον απλό λαό, όπως υποστήριξε παλιότερα ο μυθιστοριογράφος Ουόλτερ Σκωτ σε κάποιους επισκέπτες του στη Σκωτία.³ «Ότε Αμερικανός συγγραφέας επισκέφθη τον Ουόλτερ Σκωτ εις την έπαυλίν του, ο διάσημος Σκώτος μυθιστοριογράφος διά να τιμήση τον ξένον του προσκάλεσε εις συναναστροφήν του όχι μόνον τους εύπορους γείτονάς του, αλλά και πτωχούς γεωργούς. «Επιθυμώ, είπε, να γνωρίσης τους καλούς και γνήσιους χωρικούς της Σκωτίας. Δεν θα εννοήσης την αξίαν του έθνους αν ιδής μόνον τους ευγενείς του και τους κυρίους ή τας κυρίας των ανωτέρων τάξεων, διότι αυτοί είνε παντού επάνω κάτω όμοιοι». Οι πολιτικοί άνδρες, οι

φιλόσοφοι, οι επιστήμονες, αποτελούν βεβαίως την διανοητική ζωή, την κεφαλή της κοινωνίας. Εκείνοι όμως, οι οποίοι γίνονται θεμελιωτάι νέων βιομηχανιών, ή ανοίγουν νέα στάδια εργασίας και προόδου, καθώς επίσης και η μεγάλη ομάδα των εργατικών τάξεων, εκ του μέσου των οποίων αναλάμπει ενίοτε η αληθής ηθική διάνοια – αυτοί εκπροσωπούν την πραγματική δύναμιν και αποτελούν την αληθή βάση ενός έθνους.»

Η νέα τεχνολογία⁴ αποτελεί επίσης μέσον προς σκοπόν στη νέα αντίληψη για τη συνύπαρξη διαφορετικών χωρών στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Δεν είναι δυνατόν να επιδιώκουμε την οικονομική και πολιτική «εναρμόνιση»⁵ και να διαφωνούμε με την προσαρμογή των εκπαιδευτικών συστημάτων στα Ευρωπαϊκά δεδομένα. Η ευρωπαϊκή διάσταση στην εκπαίδευση πρέπει να θέσει ως στόχο της και σημαντική προτεραιότητα, που είναι κατά τον Α. Καζαμία : « η παιδεία του νου και της ψυχής», που συνδέεται άμεσα με την παιδεία του πολίτη και με τον ενεργό ρόλο του στη δημοκρατία. Αυτό γίνεται μέσα από την ουμανιστική παιδεία: «Υποστηρίζεται ότι στην αρχαία Αθηναϊκή δημοκρατία ο πολίτης συμμετείχε ενεργά στη δημόσια ζωή ("μετέχειν") και ότι ανήκε στην πολιτική κοινότητα ("μέθεξις"). Η παιδεία του πολίτη συνίστατο, κατά κύριο λόγο, στην παροχή "ουσιαστικής ουμανιστικής παιδείας", ήτοι "μουσική" -λογοτεχνία, ποίηση, δράμα, τέχνες-γράμματα, γυμναστική και ιχνογραφία, αλλά και στην παροχή μιας ευρύτερης "δημοκρατικής παιδείας". (Καζαμίας, 2004, 41-44). Η κοινωνία της γνώσης δεν μπορεί να παγιδεύσει την παιδεία της ψυχής σε μία οριοθετημένη σκοποθεσία, που έχει στόχο να εκπαιδεύσει έναν πολυπράγμονα άνθρωπο με προκαθορισμένο ωφελμιστικό προορισμό: Επομένως κατά τον Hargreaves το σχολείο πρέπει να είναι δημοκρατικό και οι προοπτικές του να επεκτείνονται στο αδιόρατο μέλλον «πέραν από την κοινωνία της γνώσης» Δηλαδή: «Δημοκρατικό σχολείο που καλλιεργεί δεξιότητες, ικανότητες, στάσεις, αξίες, διαθέσεις (dispositions), πολιτικές αρετές, με άλλα λόγια το «νού και την ψυχή» του ανθρώπου – πολίτη, όχι μόνο για την Κοινωνία της Γνώσης, αλλά εξ' ίσου σημαντικό, «πέραν της Κοινωνίας της Γνώσης» (βλέπε Hargreaves, 2003). (Καζαμίας, 2004, 40-41). Την Ευρωπαϊκή διάσταση στην εκπαίδευση δεν μπορούμε, **ούτε να την εγχαράξουμε ούτε να την ενοφθαλμίσουμε**⁶ στο εκπαιδευτικό μας σύστημα. Χρειάζεται να τη βιώσουμε με ανταλλαγές προγραμμάτων και διαρκή επιμόρφωση των εκπαιδευτικών. Σύμφωνα με τον **EDGAR MORIN** η Ευρωπαϊκή Ένωση:⁷ «... έφερε στην επιφάνεια όλες τις ελπίδες και όλους τους φόβους που προκαλεί η ευρωπαϊκή ενοποίηση. Φέρνει στην επιφάνεια όχι μόνο το πολιτικό πρόβλημα, αλλά και άλλα, μεγάλα και ουσιαστικά, όπως τις απειλές εναντίον της εθνικής ταυτότητας των λαών, τη δημιουργία μιας υπερ-γραφειοκρατικής Ευρώπης, τον κίνδυνο που προέρχεται από την ενωμένη Γερμανία και την ανεπάρκεια μιας Ευρώπης στερημένης από το ανατολικό τμήμα της.»

Το να εκπαιδεύσουμε τον **εθνοπολίτη – ευρωπολίτη** δεν σημαίνει, ότι θα επιφέρουμε τη διάλυση του κράτους μας. Μπαίνουν όμως ορισμένα ερωτήματα κατά τον **EDGAR MORIN**:⁸

«Το ξεπέραςμα, βέβαια, δεν σημαίνει διάλυση. Το κράτος – έθνος επιβιώνει και θα επιβιώσει στα πλαίσια του ευρωπαϊκού συνόλου. Η αρχή της επικουρικότητας θα δώσει την ευκαιρία στα κράτη να αποκτήσουν τις αρμοδιότητες εκείνες που βαρύνουν τώρα τις Βρυξέλλες. Μήπως, όμως, η μετα-εθνική διαδικασία οδηγήσει στην κατάργηση της εθνικής ταυτότητας των λαών; Το πρόβλημα της ταυτότητας είναι σημαντικό για δύο λόγους. Ο πρώτος προέρχεται από την εκπληκτική ανάπτυξη ενός ομοιογενούς πολιτισμού, ο οποίος προκαλεί αμυντικά αντανακλαστικά στην πολιτιστική ταυτότητα. Ο δεύτερος προέρχεται από την κρίση του μέλλοντος, η οποία παρασύρει τα πνεύματα στο παρελθόν, όπου έχουν βρει καταφύγιο όλες οι θρησκευτικές, εθνικές και εθνικιστικές ιδιαιτερότητες.»

Χρειάζεται επομένως να υποστηρίξουμε την εθνική μας ταυτότητα και τις ιδιαιτερότητες, που έχει ο πολιτισμός μας:⁹ «Αυτό που περιμένουμε από την Ευρώπη εξαρτάται από το ζύπνημα της δημοκρατικής ζωής, από τη συνειδητοποίηση των γιγαντιαίων προβλημάτων του σήμερα και από τη δημιουργία ενός ανανεωμένου εκπολιτιστικού σχεδίου.»

Η Ευρωπαϊκή Εκπαίδευση αποτελεί όντως ένα σημαντικό κεφάλαιο για την εκπαιδευτική μας πολιτική. Τα προβλήματα που πρέπει να ερευνηθούν είναι μεταξύ των άλλων και τα εξής:¹⁰

- Όλοι οι ευρωπαϊκοί λαοί θέλουν να κατοχυρώσουν τη γλώσσα και τον πολιτισμό τους. Η σύζευξη είναι λίγο αντιφατική και αντινομική:

«Υπάρχει εξαρχής μια αντινομία, αν όχι και αντίθεση, μέσα στην ίδια τη φύση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που επιχειρεί να συντονίσει διαφορετικούς λαούς σε μια κοινή πολιτική, οικονομική και πολιτισμική πορεία. Από τη μια πρέπει να βρούμε και να υπογραμμίσουμε όλα τα κοινά στοιχεία, όχι μόνο τα συμφέροντα, αλλά και τις ιστορικές τύχες, τις ιδέες, τα ιδανικά, την πολιτισμική κληρονομιά – οτιδήποτε μπορεί να συνδέσει τους Ευρωπαίους μεταξύ τους· από την άλλη να μην παραβλέψουμε ότι οι ευρωπαϊκοί λαοί όχι μόνο θέλουν, αλλά και δικαιούνται να διατηρήσουν στο πλαίσιο της Κοινότητας και να συνεχίσουν τη δική του ο καθένας παράδοση, γλώσσα, νοοτροπία κλπ. – οτιδήποτε ξεχωρίζει και χαρακτηρίζει τους λαούς. Αυτή η ουσιαστική αντινομία ανάμεσα στο γενικό, που πρέπει να τονιστεί, και στο ειδικό, που δεν πρέπει να ατονήσει, αποτελεί για την ευρωπαϊκή εκπαίδευση μεγάλη σπαζοκεφαλιά.»

- Η ιστορία και η διδασκαλία αποτελεί ένα από τους σκοπέλους, αφού πρέπει να παρακαμφτούν οι αντιφάσεις και να μεταθέσουμε τους στόχους σε «... έναν υπερκείμενο – ευρω – πατριωτισμό».¹¹

«Δεν είναι μόνο το μάθημα της Ιστορίας, όπου θα πρέπει η κοινή μας ευρωπαϊκή πορεία μέσα στους αιώνες να διδάσκεται παράλληλα – και χωρίς αντιφάσεις – με την εθνική ιστορία, έτσι ώστε ο αυτονόητος έμφυτος πατριωτισμός του κάθε λαού όχι μόνο να μην αντιστρατεύεται, αλλά και να εντάσσεται αρμονικά σε έναν υπερκείμενο «ευρω-πατριωτισμό», ή τουλάχιστον σε μian επίκτητη «ευρωπαϊκή συνείδηση.»

- Θέμα υπάρχει και στο μάθημα των Θρησκευτικών. Υπάρχει η Ορθοδοξία, οι Καθολικοί και οι Διαμαρτυρόμενοι. Όλα αυτά πρέπει να αμβλύνουν ορισμένα γεγονότα όπως το σχίσμα, το FILIOQUE κλπ. Πρέπει να απαλειφθεί από το λεξιλόγιο η λέξη αιρετικός, Δυτική Εκκλησία, Ανατολική Εκκλησία κλπ;

- **Παιδαγωγικά Προβλήματα στην ύλη και τη μέθοδο**, στη γλωσσική διδασκαλία χωρίς να αποστούμε από τις αξίες της Ελληνικής Γλώσσας: Στο θέμα της γλώσσας μας δεν πρέπει να γίνει καμία υποχώρηση.¹²

«Στη γλωσσική διδασκαλία πρώτα, όπου θα χρειαστεί να αναπτύξουμε το πρόγραμμα διδασκαλίας ξένων γλωσσών, για να διευκολύνουμε την άνετη συνεννόηση με τους εταίρους μας, αλλά την ίδια ώρα και να υπερασπιστούμε τη δική μας γλώσσα, που όλο και μεγαλύτερη θα δέχεται πίεση από τις γλώσσες άλλων, πληθυσμιακά και οικονομικά ισχυρότερων λαών.»

- Στη διδασκαλία της Λογοτεχνίας, παράλληλα με τον Αισχύλο θα χρειαστεί να διδάξουμε **Ρακίνα, Λόρκα και Μπρεχτ**.¹³ «Στα μαθήματα της λογοτεχνίας και της ιστορίας του πολιτισμού θα πρέπει, δίπλα στον Αισχύλο και τους άλλους δικούς μας δραματουργούς, να διδάξουμε Σαίξπηρ, Ρακίνα, Μπρεχτ, Λόρκα· δίπλα στους μεγάλους μας ποιητές και πεζογράφους άλλους ποιητές και πεζογράφους άγγλους, γάλλους, γερμανούς, ιταλούς... Το ξέρουμε ότι έγινε κίβλας μια προσπάθεια να συμπεριληφθούν ξένα κείμενα – από μετάφραση βέβαια – στα αναγνώσματα του Λυκείου· όμως κατά κανόνα οι καθηγητές μας αποφεύγουν να τα διδάξουν – με το δικίο τους, καθώς ποτέ οι ίδιοι δε διδάχτηκαν ξένες λογοτεχνίες.»

Σε μια γενικότερη θεώρηση ο επαναπροσανατολισμός και η σύζευξη των στόχων με την εκπαιδευτική πολιτική άλλων χωρών απασχολούν έντονα τη χώρα μας. Χρειάζεται μια εγρήγορση, ώστε να μη γίνουν παραλείψεις, ούτε να θυσιαστούν τα «γεγεννημένα»:¹⁴ στις προσδοκίες των άλλων λαών:

Τι επιδιώκει όμως η ευρωπαϊκή εκπαίδευση; Αρχικός στόχος είναι, να συνενώσει Κοινότητες και Κράτη με διαφορετική **αξιακή ταυτότητα** σε μία ομάδα με συνεκτικό δεσμό, τη συνειδητή ένταξη στο **πολιτικό και κοινωνικό γίγνεσθαι**. Η εκπαίδευση και το σχολείο αναλαμβάνουν το πρώτιστο και σημαντικό καθήκον, να βοηθήσουν τους νέους μαθητές στην οικοδόμηση αυτού του συνειδητού αξιακού στοιχείου, που επαναπροσανατολίζει και εναρμονίζει τους σκοπούς και στόχους της εκπαίδευσης, σε ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό όραμα, χωρίς φυσικά την απώλεια ή την απεμπόληση της ιδιαίτερης αξιακής ταυτότητας των ενωμένων ευρωπαϊκών κρατών. Αυτή η

συναινετική και συνειδητή συνένωση και προσπέλαση σε υπερεθνικό προσανατολισμό τείνει να εμπεδώσει ένα βουλευσιαρχικό θεσμικό πλαίσιο, που θα διαπνέεται από την **αλληλοκατανόηση** μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών, σε κοινά αποδεκτούς στόχους. Ο **συγχρωτισμός** στην ευρωπαϊκή αυτή εκπαίδευση δεν είναι μόνο πολιτικός και οικονομικός, αλλά και **πολιτισμικός** και εδώ καλείται η Ελλάδα για πολλοστή φορά να καταθέσει το πολιτιστικό της κεφάλαιο, να πρωτοστατήσει και να πρωτοπορήσει στην εξέλιξη και μετεξέλιξη του ευρωπαϊκού πολιτισμού, ο οποίος έχει όντως **ελληνοκεντρικό προσανατολισμό**. Η ελληνική εκπαίδευση πρέπει να διευρύνει τους πολιτιστικούς και αξιακούς της προσανατολισμούς και να καταστεί **ελκυστικός πόλος** μεταξύ των ευρωπαϊών εταίρων. Η Ευρωπαϊκή διάσταση της εκπαίδευσης έχει άμεσο και απώτερο στόχο να λειτουργήσει μέσα σε ένα πνεύμα: κριτικής – δημιουργικής και διαλεκτικής επικοινωνίας, όπου κανένα κράτος μέλος δεν οδηγείται σε πολιτιστική συρρίκνωση, αλλά τουναντίον σφυρηλατείται ένα πνεύμα κατανόησης και αλληλεγγύης, όπου κατοχυρώνεται η ατομική οντότητα, **ατομικά και ομαδικά** μέσα σε μια ευρύτερη Κοινότητα, όπως είναι η Ευρώπη, η οποία αριθμεί σήμερα 300.000.000 κατοίκους. Η οικοδόμηση δηλαδή του ευρύτερου Κοινοτικού συμβολαίου είναι αυτονόητη αφετηρία και υποδομή για αναβάθμιση και ανάπτυξη των ίδιων των μελών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Η ανάπτυξη της ευρωπαϊκής συνείδησης, πρέπει να περάσει υποχρεωτικά από μία συμφωνημένη προσδοκία, που τείνει να αμβλύνει τις υπάρχουσες διαφοροποιήσεις των λαών, σε γενικούς προσανατολισμούς και σε αντιτιθέμενα συμφέροντα, ώστε να φτάσει συνειδητή στην αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση, και να ξεπεράσει κάθε κατάλοιπο συγκρούσεων στη διαμόρφωση ενιαίας πολιτικής συνείδησης με ενεργό και λειτουργικό περιεχόμενο.

Πώς όμως μπορεί να βοηθήσει το σχολείο της Γενικής Εκπαίδευσης; Για την επιτυχία αυτής της πολιτικής και κοινωνικής συνείδησης, τόσο η διαδικασία της μάθησης, όσο και οι γνωστικοί κύκλοι των επιμέρους μαθημάτων παίζουν καθοριστικό ρόλο. Η διδασκαλία σε καθημερινή βάση, δίνει τη δυνατότητα σε διδάσκοντες και διδασκόμενους, να προσεγγίσουν με περισσότερη έμφαση τους γνωστικούς κύκλους μαθημάτων (Γλωσσοϊστορικό, Θρησκευτικό, Φυσικομαθηματικό – Σπουδή Περιβάλλοντος και Καλλιτεχνικό: Μουσικής – αισθητικής και Φυσικής Αγωγής).¹⁵ Η προσέγγιση πρέπει να γίνεται με την ευρύτητα και το πνεύμα που προαναφέρθηκε, ώστε ο γνωστικός και αξιακός πλούτος των κρατών μελών να συνυπάρξει και να εναρμονίζεται διαλεκτικά, μέσα στο πλέγμα των ατομικών, τοπικών, κοινωνικών, αλλά και πανευρωπαϊκών αναγκών της σημερινής και της μελλοντικής γενιάς. Νομίζουμε, ότι όλα τα μαθήματα μπορούν να ανάγονται στο ευρύτερο STATUS των οριοθετημένων στόχων της εκπαίδευσής μας, αφού είναι αποδεκτό ότι η εκπαίδευση τείνει να δημιουργήσει ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες,¹⁶ ικανούς να γίνουν κοινωνικά αποτελεσματικοί στη στενότερη, αλλά και την ευρύτερη κοινωνία του μέλλοντος. Η διδασκαλία της μητρικής γλώσσας, αλλά και των ξένων γλωσσών έχουν ήδη ανοίξει διαύλους στην επικοινωνία και την ανταλλαγή σκέψεων και ιδεών μέσα σε μια **κοινωνία αμεσότητας και διαρκώς φυγόκεντρης πορείας** προς τα έξω για την οικοδόμηση των σχέσεων μεταξύ των διαφόρων λαών. Ίσως είναι αναγκαίο να τονιστεί, ότι σε κάθε γνωστικό κύκλο μαθημάτων οι μαθητές έχουν άπειρες ευκαιρίες αναφοράς στα κράτη που συνιστούν την Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Η Ιστορία, η Γεωγραφία αλλά και τα Φυσικομαθηματικά, η Μουσική, ο αθλητισμός, η αισθητική αγωγή, η μελέτη περιβάλλοντος είναι στην επικαιρότητα, γιατί εμπλέκουν δυναμικά τους λαούς, μέσα από τα πολιτιστικά τους επιτεύγματα, τα οποία θα αμβλύνουν τις τυχόν ιστορικές αντιθέσεις και συγκρούσεις και θα οικοδομήσουν ειρηνικά το μέλλον των επερχόμενων γενεών.

Το σχολείο έχει καθήκον να βοηθήσει τους μαθητές να οικοδομήσουν τις αξίες της ειρήνης, της αλληλεγγύης, της αλληλοκατανόησης και της συνύπαρξης στα πλαίσια του αμοιβαίου σεβασμού των κρατών και της αξιοπρέπειας στις διακρατικές σχέσεις. Ο φανατισμός και η αναζωπύρωση των παθών δεν έχουν χώρο στην ευρωπαϊκή διάσταση της εκπαίδευσης. Θα πρέπει να απαλειφθεί από το εκπαιδευτικό προσκήνιο το : HOMO HOMINI LUPUS, να θεωρηθεί ως θλιβερό ιστορικό κατάλοιπο και να καθιερωθεί η αρχή: Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ ΙΕΡΟ ΟΝ!¹⁷ Μέσα στο πλέγμα αυτό, του επαναπροσανατολισμού των στόχων της γενικής Εκπαίδευσης, μπορούν να γίνουν και αντικείμενο συζήτησης σε κατ' ιδίαν συγκεντρώσεις των επιμέρους βαθμίδων στα

σχολεία. Επισημαίνουμε και την ενισχυτική διάσταση των εξωσχολικών δραστηριοτήτων με ανταλλαγές, παρακολούθηση Σεμιναρίων στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, εκδρομές με έμφαση στις μονάδες διδασκαλίας ξένων γλωσσών, για διδασκόμενους και για αποφοίτους όλων των Σχολείων, στα οποία η ελληνική εκπαίδευση πρέπει να πρωτοστατήσει με στόχο την καλύτερη σταδιοδρομία του μαθητικού δυναμικού και την επιμόρφωση των διδασκόντων της.

Τα Ελληνικά σχολεία σε πλήρη συνεργασία με τους εκπαιδευτικούς, τους Διευθυντές, τους Συμβούλους και τις επιμέρους σχολικές μονάδες πρέπει να είναι έτοιμα να συζητήσουν τις λεπτομέρειες για τη λειτουργικότερη υλοποίηση του ευρωπαϊκού προσανατολισμού στις σχολικές μονάδες όλης της Εκπαίδευσης. **Χωρίς εμπιστία** για υιοθέτηση ξενότροπων αρνητικών στοιχείων, που και τα άλλα κράτη τείνουν να απαλείψουν από το δικό τους αξιακό ρεπερτόριο, η εκπαίδευσή μας είναι το φίλτρο, όπου συνειδητά και με περίσκεψη οικοδομείται φυσικά και αβίαστα, ο σύγχρονος Έλληνας και ευρωπαίος πολίτης. Ο DENIS DE ROUGEMONT έχει διατυπώσει μερικές σημαντικές σκέψεις για την Ευρώπη και το μέλλον της. Ο ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ προλογίζοντας αυτές τις σκέψεις παραθέτει την αντίστοιχη επιχειρηματολογία με ορισμένα σημαντικά ερωτήματα:¹⁸ Τι είναι το φρόνημα της ευρωπαϊκής φιλοπατρίας, σε σχέση φυσικά με τις φιλοπατρίες και τους εθνικισμούς που κατασπάραξαν την Ευρώπη;¹⁹ «Τι είναι όμως η ευρωπαϊκή φιλοπατρία; Δεν πρόκειται ένα όρον καθιερωμένο, γι' αυτό και δε θα ήταν ίσως άσκοπο να συνειδητοποιήσουμε το περιεχόμενό του. Βέβαια το λέει ο ίδιος, επειδή όμως στον καιρό μας όλες οι έννοιες έχουν διαβληθεί, ας εξηγήσουμε πώς δεν πρόκειται ούτε για κάποιον ευρύτερο έστω τοπικισμό, που θα κοιτάζει βλοσυρά τους αντίστοιχους γύρω του, ούτε για κανένα σύμπλεγμα υπεροχής, αναχρονιστικό μέσα στο κλίμα του αιώνα. Πρόκειται, θα έλεγα, για μια τόνωση του φρονήματος, πως η Ευρώπη έχει χρέος να διαγνώσει και να διασώσει την προσωπικότητά της, ας είναι και την τελευταία στιγμή, για χάρη του μέλλοντος, όχι μόνο του δικού της. Πρόκειται, στην πολιτική σφαίρα, για μίαν ανάγκη ισορροπίας γενικότερης και μαζί σωτηρίας του πνεύματος της αξιοπρέπειας, που είναι πάντοτε αλληλένδετο μ' ένα μίνιμουμ ανεξαρτησίας. Πρόκειται, στην πολιτισμική σφαίρα, για μία συνειδητοποίηση αξιών που δεν είναι απλώς πατροπαράδοτες, αλλά μοναδικές για τον άνθρωπο: ακόμα πιο μοναδικές επειδή κινδυνεύουν σήμερα όσο ποτέ ίσαμε τώρα.»

Το δεύτερο ερώτημα, που προβάλλει αδυσώπητα είναι η αγωνία των νέων για την ένωση της Ευρώπης και οι τραυματικές εμπειρίες των παλιότερων για τα κατάλοιπα των δύο παγκοσμίων πολέμων. Και ενώ πέρασαν τόσα χρόνια από το 1946 παραμένουν τα ερωτήματα:²⁰ «**Όσο για τους νέους** – γράφει ο Denis de Rougemont πάντα – σώνει μια στάλα να το σκεφτούν κι αναρωτιόνται και μάς ρωτάνε απλούστατα: «Γιατί δεν έχει ακόμα ενωθεί η Ευρώπη;» Για τις παλαιότερες πάλι γενεές, που για την ενεργητικότητά τους διατυπώσαμε κάποιες αμφιβολίες, υπάρχει ένα επιχείρημα ικανό να τις πείσει στη στιγμή, αν δεν είναι κίολας πεπεισμένες: Δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, ξεκινήμενοι από την Ευρώπη, για τις εσωτερικές της διαιρέσεις και διαμάχες, ίσον τριανταοχτώ εκατομμύρια νεκροί... Τριανταοχτώ εκατομμύρια – ο πληθυσμός μιας ολόκληρης μεγάλης χώρας όπως η Αγγλία! Αλλά κι απέναντι στον κυνικό ακόμα, που θα έβλεπε την τρομαχτική τούτη αφαίμαξη σα μια θέληση της αδυσώπητης φυσικής οικονομίας, θα υπήρχε ένα ερώτημα: Πότε ο κόσμος βρέθηκε μπροστά σε πιο πολύπλοκα, σε καθαυτό άλυτα προβλήματα; Πριν από δύο παγκόσμιους πολέμους ή ύστερα; Ποιο λοιπόν ζήτημα έλυσαν αυτές οι εκατόμβες;»

Ποιο είναι το στίγμα της ευρωπαϊκής παιδείας;²¹

- Πρόκειται για μια συνειδητή μετακίνηση από τη μετάδοση και μεταλαμπάδευση των γνώσεων, στην ανακάλυψη και την κατάκτηση.²²

- Ακόμα πρέπει να περάσουμε στην **οικοδόμηση** και όχι στον ενοφθαλμισμό των αξιών.²³

- Χρειάζεται να εγκαταλείψουμε **τη μύηση** και να περάσουμε στην αυτονομία και την πρωτοβουλία.

- Χρειάζεται ακόμα κάθε εκπαίδευση να βοηθήσει το παιδί να είναι **ελεύθερο, να αυτοκαθορίζεται**, αλλά ταυτόχρονα να **αυτοπειθαρχεί** και να καταλήγει σε αυτό που τονίζει

εμφαντικά η **αντιαυταρχική αγωγή: Ελευθερία, όχι αναρχία**. Ο Denis de Rougemont θα τονίσει.²⁴

«Είπα πως οι δυο όροι της μύησης και της πρωτοβουλίας σημαδεύουν δύο ακραίες θέσεις, τη μια εξουσιαστική και την άλλη φιλελεύθερη. Ας μην πάμε, ωστόσο, να πιστέψουμε πως η ανθρωπότητα έπρεπε μοιραία να περάσει απ' την μια στην άλλη, γιατί το 'θελε κάποιος νόμος της Ιστορίας, και πως, ύστερα απ' αυτό, η χαλιναγώγηση είναι κάτι το «παρωχημένο», το «αντιδραστικό», μ' άλλα λόγια το άξιο να καταδικαστεί, ενώ η ελευθεριότητα είναι μοντέρνα, προοδευτική κι επαινετή σ' όλες τις περιπτώσεις. Στην πραγματικότητα, κάθε εκπαίδευση άξια του ονόματός της, περιλαμβάνει και τα δύο στοιχεία σε ποικίλες δόσεις. Χαλιναγώγηση κι ελευθερία είναι το ίδιο απαραίτητα στη ζωή της εκπαίδευσης, **όσο κι η συστολή και η διαστολή της καρδιάς στην κυκλοφορία του αίματος...**» Θα μπορέσουμε άραγε να υλοποιήσουμε ο όραμα μιας δημοκρατικής και αντιαυταρχικής κοινωνίας; Θα μπορέσει η Ευρωπαϊκή διάσταση της εκπαίδευσης να εφαρμόσει το αξίωμα της αντιαυταρχικής Αγωγής, ο A.S. NEILL το ορίζει ως **ισότητα και αμοιβαιότητα**.²⁵ Θα μπορέσουμε τελικά να έχουμε²⁶ **ένα σχολείο από τη Ζωή, με τη Ζωή, για τη Ζωή**; Ένα ευρωπαϊκό σχολείο που εξανθρωπίζει και δεν θα απανθρωπίζει τον εθνοπολίτη και των ευρωπαϊτών.²⁷ Η Ευρωπαϊκή διάσταση στην Εκπαίδευση αναφέρεται στην ένωση των ανθρώπων και όχι των εδαφών: «Όσο έντονες και φανερές κι αν είναι οι αντιθέσεις ανάμεσα στους Σουηδούς και στους Έλληνες, λόγου χάρη, δεν σημαίνει, πως όταν ένας Σουηδός **διαβάξει Καζαντζάκη**, ή ένας Έλληνας διαβάξει **Σέλμα Λάγκερφελ**, ή ένας Γάλλος κι ένας Γερμανός διαβάζουν αυτούς τους δύο συγγραφείς δε θα βρουν μέσα στα βιβλία τους περίπου την ίδια ευχαρίστηση, αφού θα αναγνωρίσουν στις σελίδες τους τα ίδια πάθη, τους ίδιους πόνους, τις ίδιες ελπίδες και τις ίδιες αμφιβολίες, και, περ' απ' όλα όσα θα μπορούσε να απαριθμήσει κανείς, την ίδια πίστη που κυριαρχεί στη χιλιετή ιστορική μας πορεία, και που μέσα της ξεχωρίζει η ιδέα του ατόμου και μιας κάποιας αξιοπρέπειας του ανθρώπου.»²⁸ Η ευρωπαϊκή διάσταση στην εκπαίδευση οδηγεί σε μια αυτονομία της ευρωπαϊκής κουλτούρας, όπως ακριβώς ορίζεται στο τόξο και τη λύρα του Ηρακλείτου. Το άτομο στην Ευρώπη λαμβάνεται με την κυριολεκτική έννοια της λέξης. **Άτομο, που σημαίνει το μη τεμνόμενο**. Αυτή η ολότητα χωρίς διάσπαση παραπέμπει στην έννοια της ελευθερίας, που για τους Έλληνες είναι μια στάση κριτική και πολιτική με ανάληψη ατομικών κινδύνων. Η ευρωπαϊκή διάσταση στην εκπαίδευση στηρίζεται στην αυτονομία του ατόμου. Δεν τον μυεί στη γνώση, αλλά του δίνει πρωτοβουλία να την κατακτήσει με προσωπική, συμμετοχική διαδικασία. Τον οδηγεί στην αυτοπραγμάτωση και τον αυτοκαθορισμό. Του δίνει πρωτοβουλία να αυτό-ολοκληρωθεί.²⁹ «Η προετοιμασία για την αυτονομία έχει την αντίθετη έννοια: ιδεολογικά, αποβλέπει στο ν' απελευθερώσει το άτομο απ' τους ξεπερασμένους κονφορμισμούς, κι απ' τις παλιές πια αρχές – ακόμα κι αν έχουν εντυπωθή για καλά στο μυαλό απ' την παιδεία –, για να το καταστήσει ικανό να πραγματοποιήσει την κλίση του. Αντί να το υποχρεώσει να γίνη όπως οι άλλοι, θέλει να το βοηθήσει, να γίνη ό,τι ο ευατός του καθορίζει. Αντί να του δώσει έτοιμες σκέψεις, το μαθαίνει να σκέφτεται. Αντί να το κατευθύνει από τη στιγμή που θα γεννηθή σ' ένα δρόμο χαραγμένο απ' το ζώδιό του, τη γενιά του, την τάξη του και την οικογένειά του, το προετοιμάζει να βρη την τύχη του, την ατομική του περιπέτεια. Αντί για μύηση, εδώ μιλούμε για πρωτοβουλία.»

Η ευρωπαϊκή παιδεία τείνει επομένως στον προσανατολισμό του ατόμου στο ιδανικό, που συνοψίζεται στους ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες, όπως ήδη τονίστηκε.³⁰ «Είναι ο ανθρώπινος τύπος που, δυναμικά ισόρροπος, είναι άξιος του ονόματός του, και μένει σκοπός κάθε παιδείας, όχι μόνο στην Ευρώπη, αλλά για την Ευρώπη.» Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός είναι ο μόνος που έγινε παγκόσμιος και ο Χριστιανισμός με τη διακήρυξη του Αποστόλου Παύλου φέρνει το μήνυμα της ισότητας και της αμοιβαιότητας μεταξύ των λαών και των ατόμων: Εβραίων, Ελλήνων, ανδρών, γυναικών και σκλάβων. Όλοι θεωρούνται παιδιά του Θεού. Όλοι είναι άξιοι να αγωνιστούν στο στίβο του πολιτισμού και των αξιών. Αναφερόμενος ο **DENIS DE ROUGEMONT** στην παραβολή των τριών περιστεριών παρατηρεί τα εξής:³¹

Στις Η.Π.Α. υπάρχει μια υπεροχή της ελευθερίας, έναντι της χαλιναγώγησης: «Οι Ενωμένες Πολιτείες χαρακτηρίζονται απ' την πολύ φανερή υπεροχή της ελευθερίας απέναντι στη χαλιναγώγηση. Η φροντίδα του σεβασμού του ατόμου θριαμβεύει στην εκπαίδευση σε τέτοιο σημείο, που να προκαλή οξύτατη κρίση, ώστε οι ξένοι παρατηρητές να μην είναι οι μόνοι, μήτε οι πρώτοι που το ανακαλύπτουν. Ολοένα και περισσότεροι Αμερικανοί, μάρτυρες ή θύματα του συστήματος, το καταγγέλλουν αλύπητα με βιβλία και με ταινίες. Είδαμε στον κινηματογράφο την ταινία η «**Ζούγκλα του Μαυροπίνακα**». Βέβαια η περιγραφή είναι στο έπακρο οραματοποιημένη και σπρωγμένη ως την υπερβολή, αλλά δεν παύει να 'ναι σημαντική. **Ο φόβος μήπως «δημιουργηθούν νευρώσεις», παραλύει το δάσκαλο και καταστρέφει την πειθαρχία.** Ο φόβος μήπως επιβληθή υπέρμετρη πνευματική προσπάθεια καταλήγει στο να μην επιβάλλεται τίποτα. **Αν ένας μαθητής δηλώσει πως δε θέλει να κάνει αριθμητική σήμερα το πρωί (και ποιος άραγε θέλει ποτέ;) του απαντούν με χαμόγελο πως δεν έχει παρά να ασχοληθή με κάτι άλλο.** Οι καινούριες μέθοδοι διδασκαλίας τείνουν κανονικά στο να μειώσουν για το μαθητή την προσπάθεια του μυαλού, της μνήμης και της προσοχής του. Έφτιαξαν μια γενιά παιδιών που δεν σέβονται τίποτα, και που κανένας νόμος, μήτε κανόνας, τα τρομάζει πια. Το σχολείο έγινε παιγνίδι τους και δεν μπορούν να καταλάβουν γιατί ένας δάσκαλος τους εμποδίζει να παίξουν μαζί του, όπως τους αρέσει.»

Σε ό,τι αφορά τη Ρωσία ο **DENIS DE ROUGEMONT** επισημαίνει ότι πέρασε από την εξαφάνιση της ατομικότητας, στα δικαιώματα της ομάδας. Η ειδίκευση των νέων είναι προνόμιο και καθήκον του κράτους. Στο προσκήνιο βρίσκεται η τεχνική εκπαίδευση. Ενώ δηλαδή στις Η.Π.Α. υπάρχει υπερβολική αναφορά στις ατομικές ανάγκες του παιδιού, στη Ρωσία η πολιτεία καθόριζε τις ανάγκες και προσανατόλιζε το μαθητή για το επάγγελμά του. Στις Η.Π.Α. υπάρχει απόλυτη ελευθερία. Στη Ρωσία, το κράτος φροντίζει για όλα. Στην ΕΥΡΩΠΗ τώρα υπάρχει ο σεβασμός στην προσωπικότητα του παιδιού, αλλά ταυτόχρονα και η υποχρέωση του σχολείου για τη διαπαιδαγώγησή του. Πρόκειται για εναρμόνιση της ελευθερίας με την υπευθυνότητα. Έτσι στις Η.Π.Α.:³² **«Το Περιστέρι του KANT είναι περίφημο και φαντάζεται θα πετούσε καλύτερα στο κενό, χωρίς την κουραστική αντίσταση που ο αέρας αντιτάσσει στο ελεύθερο πέταγμα των φτερών του.** Πρόκειται για την ουτοπία της πολύ ελεύθερης παιδείας στην Αμερική.» Στη Ρωσία και το περιστέρι είναι προσανατολισμένο **σε ένα Αναλυτικό Πρόγραμμα για το σκυλί του PAWLOW:**³³ «Η ρούσικη ουτοπία είναι ένα περιστέρι προγραμματισμένο, ή τουλάχιστον με προδιαγραμμένη ζωή, ανάλογα με τις θεωρίες του Παυλώφ. Δεν έχει να θέτη κάθε τόσο στον εαυτό του το ρώτημα: τι να κάνω; πού να πάω; Όλα είναι κανονισμένα από πριν, απ' την πολιτεία.»

Αντίθετα με τις δύο παραπάνω διαπιστώσεις ο DENIS DE ROUGEMONT αναφερόμενος στο ευρωπαϊκό περιστέρι παρατηρεί:³⁴ «Το ευρωπαϊκό περιστέρι ξέρει πως για να πετάξει έχει ανάγκη από κάποια αντίσταση στον αέρα, και πως δεν έχει αποδεχτή κανένα αμετάβλητο πρόγραμμα. Πρέπει να διαλέγη αδιάκοπα, ν' αντιστέκεται στα ρεύματα, ν' αναλαμβάνη τις ευθύνες του. Μ' άλλα λόγια το 'χουμε προετοιμάσει μόνο για «να πετά με τα δικά του φτερά».»

Χρειάζεται επομένως μια ευρωπαϊκή διάσταση στην εκπαίδευση, που θα διαδίδει ταυτόχρονα με τα υλικά αγαθά και τις πολιτιστικές αξίες, ώστε να δημιουργηθεί ο ευρωπαϊκός άνθρωπος, για να γίνει, όχι μόνο σεβαστός, αλλά και χρήσιμος, χωρίς ουτοπικούς ιδεαλισμούς, ανεργμάτιστα ονειροπολήματα και αναχρονιστικές σοφιστείες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. **Συλβάνα Ράπτη:** Η Ευρωπαϊκή Διάσταση της Βασικής Εκπαίδευσης: Συνέδριο της ΟΛΜΕ: Το Βήμα: 12/7/1992, σελ. Ε6-22. **Βλ. και: Α. Καζαμιάς:** Η Ελληνική Εκπαίδευση στην Ενωμένη Ευρώπη: Προβλήματα και Προοπτικές: στο: Εκπαίδευση στην Ενωμένη Ευρώπη: Αθήνα 1996, σελ. 32-55.
2. **Συλβάνα Ράπτη:** Η Ευρωπαϊκή Διάσταση της Βασικής Εκπαίδευσης: Ό.π. σελ. Ε6-22.
3. **SMILES:** Ο χαρακτήρ: Μτφρ: Α. Μηλιαράκη: Αθήνα χ.χ., σελ. 13.

4. **Στην ίδια:** Ό.π. σελ. Ε6-22. Πρόκειται για τη θέση του **Καθηγητή: Αδαμάντιου Πεπελάση.**

5. **Στην ίδια:** Ό.π. σελ. Ε6-22. Πρόκειται για τη θέση του **Καθηγητή: Ανδρέα Καζαμιά.**

6. **Συλβάνα Ράπτη:** Ό.π. σελ. Ε6-22. Πρόκειται για τις θέσεις της **Καθηγήτριας Μαρίας Ηλιού.**

7. **EDGAR MORIN:** Οι Ελπίδες και οι Φόβοι της Ευρώπης: Το Βήμα: LE MONDE: Β5-21. Ο Ε. MORIN γράφει: «**Ό,τι και αν συμβεί η αποδυνάμωση της απόλυτης κυριαρχίας του κράτους – έθνους είναι αναπόφευκτη.** Αυτή η πορεία είναι, λοιπόν, καλοδεχούμενη αν πρόκειται να οδηγήσει σε συνεταιριστικές μορφές και όχι στην υποταγή σε υπερδυνάμεις. **Αποστολή της Ευρώπης είναι να ξεπεράσει το κράτος – έθνος που δημιούργησε και το οποίο ήταν απαραίτητο για την ανάπτυξή της, αλλά στο τέλος την οδήγησε στην καταστροφή των δύο παγκόσμιων πολέμων.**»

8. **EDGAR MORIN:** Οι Ελπίδες και οι Φόβοι της Ευρώπης: Ό.π. σελ. Ε5-21. Ο σ. παρατηρεί: «**Η υιοθέτηση κοινού τρόπου ζωής, που προέρχεται από την υπερανάπτυξη του τεχνοβιομηχανικού πολιτισμού, πραγματοποιήθηκε μέσα στα πλαίσια του κράτους – έθνους, που δεν έκανε τίποτα για να την εμποδίσει. Ποιος αντέδρασε στην εξάπλωση του ανώνυμου πολιτισμού; Οι φόβοι για την εθνική ταυτότητα πρέπει να μας οδηγήσουν στην προστασία των ιδιαιτεροτήτων μας και στην επέκταση της περιφερειακής αποκέντρωσης.**»

9. **EDGAR MORIN:** Ό.π. σελ. Ε5-21. Ο σ. γράφει: «**Δεν μπορεί να αποκλείσει κανείς την πιθανότητα μιας Ευρώπης προσκολλημένης σε μια μοναδική οικονομική δύναμη.** Επιπλέον, η αδυναμία και η κρίση της αριστερής πολιτικής σκέψης απ' όπου γεννήθηκε το ευρωπαϊκό ιδεώδες, καθιστούν πιθανή τη δημιουργία μιας εγωκεντρικής και κλειστής Ευρώπης, σαν μια μεγάλη Ελβετία, χορτασμένης, μέσα σε έναν κόσμο αθλιότητας και αναταραχής.»

10. **Φάνης Ι. Κακριδής:** Ευρωπαϊκή Εκπαίδευση: Το Βήμα: 2/6/1991, σελ. Β2-26.

11. **Φάνης Κακριδής:** Ό.π. σελ. Β2-26. Βλ. και: **B. SUCHODOLSKI:** Παιδαγωγική του Τραγικού Ανθρωπισμού: στο: Η Εκπαίδευση στην Ενωμένη Ευρώπη: Αθήνα 1996, σελ. 55-63.

12. **Φάνης Ι. Κακριδής:** Ευρωπαϊκή Εκπαίδευση: Ό.π. σελ. Β2-26. Ο σ. γράφει: «**Θα χρειαστεί πάλι, από τη μια να τονιστεί η χριστιανική κοινότητα, από την άλλη να διατηρηθούν, να διδαχτούν και να ερμηνευτούν οι δογματικές, λατρευτικές, εθμικές κ.α. διαφορές χωρίς να χρησιμοποιηθούν για τους άλλους λέξεις όπως «σχισματικοί», «αιρετικοί», και άλλοι αρνητικοί χαρακτηρισμοί που υπάρχουν ακόμα στα βιβλία μας.** Στο ίδιο μάθημα: μεγάλη μας χαρά, αν η ενωμένη Ευρώπη συμπεριλάβει μια μέρα και τους άλλους ορθόδοξους ευρωπαϊκούς λαούς, αλλά θα πρέπει πολύ να προσέξουμε μη δημιουργηθούν ανάμεσα στους «ανατολικούς» και τους «δυτικούς» καταστάσεις ανάλογες με εκείνες που δημιουργεί η οικονομική διαφοροποίηση «Βορρά – Νότου».»

13. **Φάνης Ι. Κακριδής:** Ό.π. σελ. Β2-26: Ο σ. γράφει: «**Πέρα από τα νέα κείμενα, οι φιλόλογοι – και όχι μόνο οι φιλόλογοι – θα χρειαστεί να γνωρίσουν και να εφαρμόσουν σε μεγάλη κλίμακα μια ιδιαίτερη μέθοδο διδασκαλίας, που ίσως αποτελεί το κλειδί για πολλά «ευρωπαϊκά» παιδαγωγικά προβλήματα: τη συγκριτική.** Η συγκριτική μέθοδος, που τοποθετεί δίπλα – δίπλα και μελετά παράλληλες μορφές τέχνης και πολιτισμού, είναι αυτή που μας οδηγεί να διαπιστώνουμε και να ερμηνεύουμε πρώτα τις ομοιότητες, τα κοινά στοιχεία που ενώνουν, ύστερα και τις διαφορές, τις ιδιοτυπίες που ξεχωρίζουν του συγγραφείς, τις εποχές, τους τόπους και τους λαούς που έπλασαν τα αντίστοιχα έργα.»

Βλ. και: H. RÖHRS: A UNITED EUROPE AS A CHALLENGE TO EDUCATION: στο: Η Εκπαίδευση στην Ενωμένη Ευρώπη: Αθήνα 1996, σελ. 64-79.

14. **Η Ελλάδα δεν μπορεί να απεμπολήσει ό,τι παρέλαβε διαχρονικά από τους προγόνους «... τους τοις σώμασιν υπέρ της Ελλάδος προκινδυνεύσαντας»,** όπως λέει ο Ισοκράτης στον πανηγυρικό του.

15. **Αν και στη Δημοτική Εκπαίδευση κυριαρχεί ο πολυδύναμος Δάσκαλος,** η εξειδίκευση σε κύκλους μαθημάτων γίνεται αντικείμενο συζήτησης. **Βλ. και: Β. Κουλαϊδής:** Μελέτη των

αντιλήψεων των μαθητών σχετικά με την προβαλλόμενη από τα Αναλυτικά Προγράμματα «αλήθεια». Στο: Εκπαίδευση στην Ενωμένη Ευρώπη: Αθήνα 1996, σελ. 104-120.

16. **Πρόκειται για το άρθρο 16 του Ελληνικού Συντάγματος**, που θέλει να δημιουργήσει «ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες». Είναι το σύνθημα του Γερμανού Παιδαγωγού **HUGO GAUDIG** που θέλει να δημιουργήσει «ανθυπεύθυνες» **προσωπικότητες**.

17. **Στη ρήση του HORBES: HOMO HOMINI LUPUS** προτείνεται το: **Ο άνθρωπος για τον άνθρωπο ιερό ον**. “HOMO SANCTA HOMINI”.

18. **DENIS DE ROUGEMONT**: Ανοιχτό γράμμα στους Ευρωπαίους: Μτφρ: Γ. Βασδέκης σελ. 7. **Πρόκειται για προλογικό σημείωμα του Άγγελου Τερζάκη**.

19. **DENIS DE ROUGEMONT**: Ό.π. σελ. 8. **Βλ. και: IR. WOJNAR**: Μόρφωση και Πολιτιστική Αγωγή: Στο: Εκπαίδευση στην Ενωμένη Ευρώπη: Αθήνα 1996, σελ. 178-201.

20. **DENIS DE ROUGEMONT**: Ανοιχτό γράμμα στους Ευρωπαίους: Ό.π. σελ. 88.

21. **W. MICKEL**: Ευρωπαϊκή Εκπαίδευση Π.Ψ.Ε.Λ., Αθήνα 1990: τ. 4 2180 κ.ε. Ο σ. γράφει: «... η Ευρωπαϊκή Εκπαίδευση επιδιώκει την ανάπτυξη της συνείδησης μιας ευρωπαϊκής αλληλεγγύης και ενός γενικού κοινοτικού αγαθού και οδηγεί μέσα από σταθερές πολιτικές και κοινοτικές οργανωτικές μορφές.»

22. **JEAN PIAGET**: PSYCHOLOGIE ET PEDAGOGY: Μτφρ. Α. Βερβερίδης: Αθήνα 1979, σελ. 74-82.

23. **Η θεωρία της εγχάραξης των αξιών** δεν προσιδιάζει στο ευρωπαϊκό σχολείο, όπου οι αξίες οικοδομούνται μέσα από το βίωμα, που είναι τμήμα της ζωής του ανθρώπου, **με πληρότητα, συνείδηση, συναίσθημα και σκόπιμη στροφή του «εγώ» σε κάτι**.

24. **DENIS DE ROUGEMONT**: Ανοιχτό γράμμα στους Ευρωπαίους: Μτφρ. Γ.Βασδέκης, σελ. 88-89.

25. **A.S. NEILL**: Ελευθερία όχι Αναρχία: Μτφρ. Ε.Γραμμένος: Αθήνα 1975, σελ. 13 κ.ε.

26. **Πρόκειται για ρήση**, που θέλει την εκπαίδευση **να διδάσκει όχι μόνο για το σχολείο αλλά και για τη ζωή**. Ο J. DEWEY θα το διατυπώσει ως εξής: Εκπαίδευση δεν είναι μόνον η προετοιμασία για τη ζωή, αλλά και η ίδια η ζωή του παιδιού.

27. **Ο PAULO FREIRE** στο έργο του «**η αγωγή των καταπιεζόμενων**» προτείνει τη διαλογική και την προβληματίζουσα εκπαίδευση, η οποία εξανθρωπίζει τον άνθρωπο. **Εδώ πρέπει να εξισορροπήσει το σχολείο τον εξανθρωπισμό και την εκτεχνίκευση του ανθρώπου**. Βλ. και: **G.H. BELL**: EDUCATION IN AN INTEGRATED EUROPE: THE POLITICS AND PRACTICE OF TEACHING AND LEARNING: στο: Εκπαίδευση στην Ενωμένη Ευρώπη: Αθήνα 1996, σελ. 202-221.

28. **DENIS DE ROUGEMONT**: Ανοιχτό γράμμα στους Ευρωπαίους: Ό.π. σελ. 93.

29. **Στον ίδιο**: Ό.π. σελ. 89. Ο σ. συνεχίζει: «Ο υπερβολικός σεβασμός του ατόμου, **ο φόβος μήπως το αποσηματοποιήσουμε καθώς θα πολεμούμε να το διαπλάσουμε, με απαιτητικές πειθαρχίες, καταλήγει σ' ένα τυραννικό κονφορμισμό**, απ' τον οποίο υποφέρει κατά πρώτο λόγο η αυτοδύναμη αφρόκρεμα. Ήθελαν να φτιάξουν ελεύθερα άτομα, και να τα οδηγήσουν στην ελευθερία χωρίς δεσμεύσεις, και κατέληξαν να δημιουργήσουν «προσαρμοσμένους» που δεν μπορούν ν' αντισταθούν στους συρμούς, στη διαφήμιση, **στις επιταγές της τηλεόρασης**.»

30. **DENIS DE ROUGEMONT**: Ανοιχτό γράμμα στους Ευρωπαίους: Ό.π. σελ. 89-90. Ο σ. γράφει: «Συμφωνώ τέλος πως στην ίδια την Ευρώπη, όποιο κι αν είναι το ιδανικό μας, **πάσχουμε κι εμείς, πρακτικά, απ' τις εναλλασσόμενες υπερβολές της «ρούσικης» τάσης και της «αμερικάνικης» τάσης**.»

31. **DENIS DE ROUGEMONT**: Ανοιχτό γράμμα στους Ευρωπαίους: Ό.π. σελ. 93.

32. **Στον ίδιο**: Ό.π. σελ. 94: Ο σ. παρά τις αφοριστικές θέσεις του τεκμηριώνει την σκέψη του.

33. **DENIS DE ROUGEMONT**: Ανοιχτό γράμμα στους Ευρωπαίους: Ό.π. σελ. 93.

34. **DENIS DE ROUGEMONT**: Στον ίδιο: Ό.π. σελ. 94.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΚΑΙ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.

- Αβδελά, Έ., Δραγώνα, Θ. & Φραγκουδάκη, Ά.,** "Τι είν' η πατρίδα μας;": εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997.
- Apple, M.,** Εκσυγχρονισμός και συντηρητισμός στην εκπαίδευση, εκδ.Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002.
- Βαγιανός Γ.,** Η σχολική τάξη και προεκτάσεις της. Ανάγκες η απαιτήσεις του σύγχρονου ιστορικού μαθήματος, εκδ. Γρηγόριος Παλαμάς, Θεσ/νίκη 1999.
- Bade K. J.,** Η μετανάστευση στην Ευρώπη, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1993.
- Baker, C.,** Εισαγωγή στη διγλωσσία και τη δίγλωσση εκπαίδευση, Gutenberg, Αθήνα, 2001.
- Βάνεγκεμ Ραούλ.,** Το τέλος της εξάρτησης-Προειδοποίηση προς τους μαθητές Γυμνασίου και Λυκείου, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 1996.
- Bloch, M.- Febvre,L.:** Κείμενα Ευρωπαϊκής Ιστορίας, εκδ.: Παπαζήσης, Αθήνα 1985.
- Bloom B.S et at:** Ταξινομία διδακτικών στόχων, Μτφρ. Λαμπράκη-Παγανού Α., Αθήνα 1986.
- Bourdieu, P.,** Η ανδρική κυριαρχία. Στάχυ, Αθήνα, 1999.
- Brun, J.:** Ο Πλάτων και η Ακαδημία, μτφρ.: Α.Τεγόπουλου, εκδ.: Ι.Ν.Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1967
- Bryson, V.,** Φεμινιστική πολιτική θεωρία. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2005.
- Burns, E.:** Ευρωπαϊκή Ιστορία, τ.2, εκδ.: Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη χ.χ.
- Γαλανάκη, Ε.:** Θέματα αναπτυξιακής Ψυχολογίας: Αθήνα 2003.
- Coehlo, E., (Επιμ. Τρέσσου Ε. & Μητακίδου Σ.)** Διδασκαλία και μάθηση στα πολυπολιτισμικά σχολεία, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2007.
- Γεώργας Κ., Παγκοσμιοποίηση και Φτώχεια.** Μεταίχμιο, Αθήνα, 2006.
- Cipolla, C.:** Η Ευρώπη πριν τη βιομηχανική επανάσταση, Κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ.Χ., εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1988.
- Clough B. S. - Rapp T. R.,** Ευρωπαϊκή οικονομική ιστορία, η οικονομική ανάπτυξη του πολιτισμού, 2 τόμοι, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1979.
- Γκόβαρης, Χρ.,** Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, Ατραπός, Αθήνα, 2001.
- Γκότοβος, Α. & Μάρκου, Γ.,** Παλινοστούντες και αλλοδαποί μαθητές στην ελληνική εκπαίδευση, ΙΠΟΔΕ, Αθήνα, 2003.
- Γληνός Δ.,** Ένας άταφος νεκρός, Αθήνα 1925.
- Γληνός Δ.,** Έθνος και Γλώσσα, Αθήνα 1976.
- Γληνός Δ.,** Τριλογία του πολέμου, Αθήνα 1976.
- Γραμματάς Θ.,** Γλώσσα και Ιδεολογία στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό: Αθήνα 1990.
- Cummins, J., (B' έκδ.)** Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση: εκπαίδευση με σκοπό την ενδυνάμωση σε μια κοινωνία της ετερότητας. Gutenberg, Αθήνα, 2003.
- Δανασσής-Αφεντάκης Α.,** Σύγχρονες τάσεις αγωγής, Αθήνα 1995
- Δασκαλάκης, Δ.,** Προλεγόμενα για την εργασία και τις εργασιακές σχέσεις, εκδ.Σάκκουλα, Αθήνα, 2000 .
- Δελμούζος Α.,** Παιδεία και κόμμα, εκδ.: Αλκιώτη, Αθήνα, 1974.
- Δημαράς Α.,** Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε, τόμοι Α' και Β', εκδ.: Ερμής, Αθήνα 1973-1974.
- Dorion, L.:** Σωκράτης, μτφρ.: Μαρία Μουρκούση, εκδ.: Δ.Ο.Λ., Αθήνα 2007.
- Eco, U.,** Πως γίνεται μια διπλωματική εργασία, ειδ.-επιμ. Μ.Κονδύλη, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2001.
- Εξαρχόπουλος Ν.,** Ποιος τις πρέπει να είναι ο διδάσκαλος. Αθήνα 1907.
- Evans, M.,** Φύλο και κοινωνική θεωρία. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2004.
- Ζαφειρόπουλος, Κ.,** Πώς γίνεται μια επιστημονική εργασία; Επιστημονική έρευνα και συγγραφή εργασιών, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2005.
- Ζούκης Ν.,** Ανθρώπινα συστήματα και η θεωρία του χάους. Αθήνα 2006.
- Geissler, K.A.:** Zukunft lernen: Qualifizierung unter veränderten Bedingungen, στο: B. Jenschke - Bundesanstalt für Arbeit, Landesarbeitsamt Berlin-Brandenburg (επιμ.), Beratung für Bildung,

Beruf und Beschäftigung. Neue Herausforderungen, Internationale Konferenz für Berufsberatung. Dokumentation. Berlin, 2000.

Green, N.L., *Οι δρόμοι της Μετανάστευσης: Σύγχρονες Θεωρητικές Προσεγγίσεις* (Μετ. Δ. Παρσάνογλου). Σαββάλας, Αθήνα, 2004.

Holmberg, B. Εκπαίδευση εξ Αποστάσεως - Θεωρία και Εφαρμογή. Εκδόσεις ΙΩΝ, Αθήνα, 2002.

Horf, D.- Ξωγέλλης, Π., Γυμνάσιο και Λύκειο στην Ελλάδα, Αθήνα 2003.

Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν.: Σύστημα Φιλοσοφικής Ηθικής, τ.Α', εκδ.: Καραβάκου, Αθήνα 1952.

Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν.: Ελλάς και Ευρώπη, εκδ.: Κλεισιούνη, Αθήνα 1963.

Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν.: Η Ελλάς ως ιδέα. Ο Πόλεμος και οι ιδεολογίες, Αθήνα 1945.

Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν.: Το νόημα της ελληνικής ελευθερίας, Αθήνα 1957.

Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν.: Σχολαστικισμός και φιλοσοφική κριτική, Αθήνα 1930.

Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν.: Το πνεύμα και η ζωή του, εκδ.: Παπαδιογιάννη, Αθήνα 1932.

Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν.: Αι θεμελιώδεις έννοιαι της φιλοσοφίας του Πλωτίνου, εκδ.: Κοραής, Αθήνα 1928.

Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν.: Ευρώπη και Σοσιαλισμός: Οι εκδόσεις των Φίλων: Αθήνα 1971.

Jelinek, E., *Οι αποκλεισμένοι*. Εκκρεμές, Αθήνα, 2004.

Jenkins, R., *Κοινωνική ταυτότητα*, Σαββάλας, Αθήνα, 2007.

Ιακώβου, Μ. Μαρκόπουλος, Γ. & Μικρός, Γ. 2004. «Θεματοποιημένο Βασικό Λεξιλόγιο μέσω Ηλεκτρονικών Σωμάτων Κειμένων (ΗΣΚ): Πρακτική εφαρμογή στη διδασκαλία της ΝΕ ως ΞΓ». Στο Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://www.philology.uoc.gr/conferences/6thICGL/ebook/a/iakovou&markoropoulos&mikros.pdf> (3 Ιουνίου 2004).

Ιμβριώτη, Ρ.: Παιδεία και Κοινωνία: Αθήνα 1978.

Ιωακείμης Π. Κ (επιμ.), «Το Μέλλον της Ευρώπης και η Ελλάδα», ΕΚΕΜ, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 2002.

Jeanniére, A.: Πλάτων, μτφρ.: Σ. Βλοντάκη, εκδ.: Δ.Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 1995.

Καζαμιάς, Α. *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Δημοκρατική και ανθρωπιστική παιδεία στην Κύπρο, Λευκωσία 2004.*

Καζαμιάς Α., Λ. Πετρονικολός (επιμ.), *Παιδεία και Πολίτης. Η Παιδεία του πολίτη της Ελλάδας και του κόσμου*, Ατραπός 2003.

Κακίση-Παναγοπούλου Α., Και όμως ζωγραφίζουν: Αθήνα 1995.

Καλογήρου, Τ., Τέρψεις και ημέρες Ανάγνωσης. Αθήνα: Σχ. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος Αθήνα 1999

Κανακίδου Ε. & Παπαγιάννη Β., *Από τον Πολίτη του Έθνους στον Πολίτη του Κόσμου*. Τυπωθήτω, Αθήνα, 2003.

Κατσέλη, Α. & Πελαγίδης, Θ., (Επιμ). *Για μια Ευρώπη των Κοινωνικών Δικαιωμάτων*. Παπαζήσης, Αθήνα, 1998.

Κεκές Ι., Μεθοδολογία Επιστημονικής Εργασίας: αξιοποίηση του Σωκρατικού διαλόγου, χρήση πηγών από το διαδίκτυο, Ατραπός, Αθήνα, 2004.

Κιτσαράς, Γ., Το Νεοελληνικό Εκπαιδευτικό Σύστημα. Εξέλιξη Εκπαίδευσης και Γλώσσας, Πάτρα, 1996.

Κομνένιος Γ.: Μεγάλη Διδακτική, μτφρ.: Ιωαννίδη Ολυμπίου, Αθήνα 1912.

Κόνσολας, Μ.: Το σύστημα αξιών στο γλωσσικό μάθημα της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης: Μία προσέγγιση μέσα από τα αναλυτικά προγράμματα και τα σχολικά εγχειρίδια: Στο: Γνώσεις, Αξίες και Δεξιότητες στη σύγχρονη Εκπαίδευση (Πρακτικά Συνεδρίου ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ, Αθήνα 2003).

Κοντάκος Α.: Γλώσσα, Σκέψη, Πολιτισμός, περιοδικό «Γλώσσα» τ. 4, 1997.

Κοντογιαννοπούλου- Πολυδωρίδη, Γ., *Η δημοκρατία, ο πολίτης και οι "άλλοι": πολιτισμική οικείωση της κοινωνικής και πολιτικής εκπαίδευσης*, Gutenberg, Αθήνα, 2005.

- Κρανιδιώτης Γ.**, «Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική, Σκέψεις και Προβληματισμοί στο κατώφλι του 21ου αιώνα», Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα 1999.
- Κρεμμυδάς Β.**, Εισαγωγή στην οικονομική ιστορία της Ευρώπης, 16ος - 20ος αιώνας, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1991.
- Κωνσταντίνου, Χαρ.:** Η Πρακτικής της Εκπαίδευσης στην Παιδαγωγική Επικοινωνία: Αθήνα 2001.
- Λεοντσίνης, Γ.**, Ταυτότητες, Διεθνές περιβάλλον και διδακτική της τοπικής ιστορίας, Εφαρμοσμένη Παιδαγωγική, (140-158), Αθήνα, 2002.
- Livet G. κ.ά.**, Γενική Ιστορία της Ευρώπης, 6 τόμοι, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1990.
- Le Goff J.**, Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.
- Λυδάκη Α.**, *Μπαλαμέ και Ρομά (Οι τσιγγάνοι των Άνω Λιοσίων)*. Καστανιώτης, Αθήνα, 2000.
- Μαλαφάντης, Κ.:** Παιδαγωγική της λογοτεχνίας, Αθήνα 2001.
- Mager Robert E.:** Διδακτικοί στόχοι και διδασκαλία, εκδ. Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1985..
- Marples, R.**, (επιμέλεια), Οι σκοποί της εκπαίδευσης, εκδ.:Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003.
- Μάρκου, Γ.**, Intercultural education in multicultural Greece. *European Journal of Intercultural Studies*, 4(3). 1994.
- Marples Roger** (επιμέλεια): Οι σκοποί της εκπαίδευσης, εκδ.:Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003.
- Μαυρογιώργος, Γ.:** Σχολικό Πρόγραμμα και Παραπρόγραμμα: περ. Σύγχρονη Εκπαίδευση: τ. 13, Αθήνα 1983.
- Μερακλής, Μ.Γ.:** Έντεχνος Λαϊκός Λόγος, εκδ.: Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993. .
- Μικρός, Γ.:** Η ποσοτική ανάλυση της κοινωνιογλωσσολογικής ποικιλίας, εκδ.: Μεταίχμιο, Αθήνα 2009.
- Modgil, S. κ.ά.**, Πολυπολιτισμική εκπαίδευση: προβληματισμοί - προοπτικές. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997.
- Μπαμπινιώτης, Γ.:** Ελληνική Γλώσσα. Παρελθόν, παρόν και μέλλον, εκδ.: Gutenberg, Αθήνα, 1996.
- Μπαμπούνης, Χ.:** Νοητικές, ψυχολογικές και άλλες προϋποθέσεις για την αφομοίωση της ιστορικής ύλης από τους μαθητές, στο Π.Ε.Φ., Σεμινάριο 9, Αθήνα 1988.
- Μπάουμαν, Ζ.:** *Η Εργασία, ο Καταναλωτισμός και οι Νεόπτωχοι*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2004.
- Μπουζάκης Σ.:** Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1998), Αθήνα 2006.
- Μύλμαν Β.**, Ευρωπαϊκή λογοτεχνία και παγκόσμιος πολιτισμός, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997 .
- Μυλωνάκου-Κεκέ, Η.:** Ζητήματα κοινωνικής Παιδαγωγικής, Αθήνα 2003.
- Νικολάου, Γ.:** *Διαπολιτισμική διδακτική: το νέο περιβάλλον, βασικές αρχές*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2005.
- Νικολάου, Σ.:** Θεωρητικά Ζητήματα στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: Αθήνα 2006.
- Nussbaum, M.**, : *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη*, Scripta, Αθήνα, 2005.
- Ντιούη, Τζ.:** Εμπειρία και Εκπαίδευση (μτφρ. Α.Πολενάκη), Γλάρος, Αθήνα, 1980.
- Νούτσος, Μπ.:** Διδακτικοί στόχοι και Αναλυτικό πρόγραμμα, Αθήνα, 1983 .
- Νούτσος, Χαρ.:** Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και Κοινωνικός Έλεγχος 91931-1973): Αθήνα 1979.
- Ξανθάκου, Γ.:** Η δημιουργικότητα στο Σχολείο, εκδ.: Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998.
- Ξωχέλλης, Π.:** Το εκπαιδευτικό έργο ως κοινωνικός ρόλος, Θεσ/νίκη, 1984.
- Παπά, Μ.:** Οι Διαχρονικές αξίες της ελληνικής παιδείας αντίπαλο δέος στην παγκοσμιοποίηση: Π.Ε.Ε., Αθήνα, 2001.
- Παπαβασιλείου-Χαραλαμπίκη Ι.:** Τάσεις της Παιδικής Λογοτεχνίας (1900-1920), Ποίηση- Παιδαγωγικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις: Αθήνα 2002.
- Παπακώστας, Γ.:** Ο Φ. Φωτιάδης και το Αδερφότο της Εθνικής Γλώσσας: Αθήνα 1990.
- Παπαμαύρος Μ.** Διδακτικές αρχές του σχολείου εργασίας, Αθήνα 1953.
- Παπανούτσος, Ε:** Η Παιδεία το μεγάλο μας Πρόβλημα: Αθήνα 1976.
- Παπάς, Α. :** Η Αντιπαιδαγωγικότητα της Παιδαγωγικής, Αθήνα, 1999.

- Παπάς, Α.:** Διαπολιτισμική Παιδαγωγική και Διδακτική, Αθήνα, 1998
- Πάτσιου, Β.:** «Η Διάπλασις των Παίδων» 1879-1922, Το πρότυπο και η συγκρότησή του. Δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1995..
- Παυλίδου, Θ.:** *Γλώσσα –Γένος –Φύλο*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2005.
- Πετρουλάκης, Ν.:** Προγράμματα- εκπαιδευτικοί στόχοι- μεθοδολογία, εκδ.: Γρηγόρης, Αθήνα 1992.
- Ράπτης, Α & Ράπτη Α.:** Πληροφορική και εκπαίδευση, Αυτοέκδοση, Αθήνα, 1998.
- Ρήγας, Α.:** Επιμόρφωση Ενηλίκων, τ.Α΄, αυτοέκδοση, Αθήνα, 2002 .
- Rogers, A.:** Η Εκπαίδευση Ενηλίκων, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα, 1998.
- Σακελλαρίου Μ.:** Εισαγωγή στη Διδακτική της κοινωνικής και παιδαγωγικής εργασίας του Νηπιαγωγείου, εκδ. Ατραπός, Αθήνα 2002.
- Σούλης, Σ.:** Μαθαίνοντας βήμα με βήμα στο Σχολείο και στο Σπίτι: Αθήνα 2000.
- Smith, P.:** *Διαπολιτισμική Κοινωνική Ψυχολογία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2005.
- Στίρνερ Μαξ.:** Οι λανθασμένες αρχές της Παιδείας μας, εκδ.:Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 2000.
- Ταϊήλορ, Τσ.:** Πολυπολιτισμικότητα, (μετφ. Φ. Παιονίδης), Πόλις, Αθήνα, 1997 .
- Τερζής Ν.:** Το Γυμνάσιο ως Προβαθμίδα της υποχρεωτικής Εκπαίδευσης: Θεσ/κη 1988.
- Tilly C.,** Οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις, 1492-1992, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.
- Τομπαΐδης Δ.:** Διδασκαλία της Νεοελληνικής Γλώσσας, Γ΄ έκδοση, εκδ.: Επικαιρότητα, Αθήνα 1989.
- Τσιάκαλος Γ.,** *Οδηγός Αντιρατσιστικής Εκπαίδευσης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.
- Τσιπλητάρης Α.:** Η ψυχοκοινωνιολογία της σχολικής τάξης, Αθήνα 1996.
- Τσόμσκι, Ν.,** *Οι έχοντες και οι μη κατέχοντες*. Καστανιώτης, Αθήνα, 1999.
- Φασούλης, Κ.:** Σχέσεις Κράτους-Πανεπιστημίου: Κρατικοί μηχανισμοί ελέγχου, Αθήνα 2005.
- Φθενάκης,Β.:** Η Δια βίου μάθηση σε μια γνωσιο-χρηστική κοινωνία:Εκπαιδευτικές και Παιδαγωγικές προκλήσεις, Πρακτικά Θ΄ Διεθνούς Παιδαγωγικού Συνεδρίου, Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος, Βόλος 1999, Ατραπός.
- Φίλιας, Β.,** Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών, Gutenberg, Αθήνα 2003.
- Volker, L.,** *Παιδαγωγική των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων*, Gutenberg, Αθήνα, 2006.
- Feyerabend Paul:** Ενάντια στη μέθοδο, Εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα 1972.
- Φερρώ, Μ.,** Πώς αφηγούνται την ιστορία στα παιδιά σε ολόκληρο τον κόσμο. (μετάφραση: Πελαγία Μαρκέτου / επιστημονική επιμέλεια: Γιώργος Κόκκινος), Μεταίχμιο, Αθήνα, 2000.
- Φουντοπούλου, Μ.,** Μαθαίνοντας το παιδί να διαβάζει το κείμενο: Προβληματισμοί και τεχνικές, στο: 2^ο πανελλήνιο συνέδριο του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης, Αθήνα 2003.
- Φραγκουδάκη Α.:** Γλώσσα και Ιδεολογία, εκδ.: Οδυσσέας, Αθήνα 1987.
- Freire P.:** Η αγωγή του καταπιεζομένου, εκδόσεις ΡΑΠΑ, Αθήνα 1974.
- Φυρριπής, Ε.:** Ευρωπαϊκή επίδραση στην ελληνική εκπαιδευτική πολιτική κατά το 19^ο αιώνα: Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1997.
- Χαραλαμπίδης Χ.:** Νεοελληνικός λόγος- Μελέτες για τη γλώσσα και τη λογοτεχνία και το ύφος, Αθήνα 1997.
- Χατζηγεωργίου Ι.** Γνώθι το curriculum, εκδ. Ατραπός, Αθήνα 1999.
- Χριστινίδης, Α.,** *Εχθρότητα και Προκατάληψη- Ξενοφοβία, Αντισημιτισμός, Γενοκτονία*, Ίνδικτος, Αθήνα.
- Ψαρρού, Μ.- Ζαφειρόπουλος, Κ.:** Επιστημονική Έρευνα, Τυπωθήτω-Δαρδανός, Αθήνα 2001.
- Ψημμένος, Ι.:** Έργασία και Ρατσισμός: Κοινωνική διαχείριση και Μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό, στο *Φαινόμενα Κοινωνικής Παθολογίας σε Ομάδες Κοινωνικού Αποκλεισμού*, ΚΕΚΜΟΚΟΠ-ΓΓΑΕ, Αθήνα:, 2000.